

UDK 332.02:63 (497.6 Hercegovina) "19"
Izvorni znanstveni rad

SPROVOĐENJE AGRARNE REFORME I DJELOVANJE KOMITSKIH ČETA U HERCEGOVINI NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Adnan Velagić
Fakultet humanističkih nauka, Mostar

Apstrakt: Nakon Prvog svjetskog rata i stvaranja monarhističke Jugoslavije ključno privredno, ali i političko pitanje bilo je sprovođenje agrarne reforme. Okolnosti koje su dovele do njenog iniciranja i način na koji je ona implementirana ostavili su negativne posljedice na muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Područje Hercegovine, a posebno njen dio uz granicu sa Crnom Gorom, postalo je poligon za djelovanje heterogenih komitskih četa, koje su svojim akcijama stvarale osjećaj nesigurnosti i sprečavale stabilizaciju nove vlasti. Kontinuirane pljačke, progoni i ubistva muslimanskog stanovništva rezultirali su nasilnom izmjenom zemljo- vlasničkih i demografskih karakteristika Hercegovine. U ovom radu se na osnovu relevantne arhivske građe razmatra situacija u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata, a posebno sprovođenje agrarne reforme i aktivnosti komitskih četa iz Crne Gore.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hercegovina, agrarno pitanje, agrarna reforma, Agrarna direkcija, komitski napadi.

Abstract: Agrarian reform was the key economic as well as political issue after the World War I and the establishment of the monarchist Yugoslavia. Circumstances that led to its commencement and the way it was implemented affected negatively the Muslim population of Bosnia and Herzegovina. The region of Herzegovina, and particularly areas along the border with Montenegro, became a polygon for actions undertaken by heterogeneous

brigand units that gave rise to the feeling of uncertainty and prevented stabilisation of the new government. Incessant robberies, expulsions and murders of Muslim population resulted in forcible change of ownership relations and demographic characteristics of Herzegovina. In its consideration of the situation in Herzegovina after WWI and particularly the implementation of agrarian reform and activities of Montenegrin brigand troops, this paper relies on relevant archival material.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Herzegovina, agrarian issue, agrarian reform, Directorate for Agrarian Affairs, brigand assaults*

Uvod

Sprovođenje agrarne reforme i reguliranje odnosa u ovom sektoru dugo vremena se nametalo kao prioritetno pitanje u Bosni i Hercegovini. Takav status proizlazio je iz općedruštvenog karaktera agrarnih odnosa, koji su sadržavali ne samo osnovne privredne karakteristike bosanskohercegovačkog sela nego i međusobno isprepletene i snažno naglašene nacionalne i konfesionalne odnose. Upravo zbog kompleksnosti agrarne problematike i osjetljivosti ukupnih odnosa u ovom sektoru austrougarska vlast je rješavanju ovog pitanja pristupala krajnje oprezno. Otkup zemlje odvijao se isključivo nakon dogovora između čifčije i čifluk sahibije,¹ a glavni normativni akti, koji su regulirali agrarne odnose u Bosni i Hercegovini, bili su preuzeti iz osmanskog perioda.² S druge strane, aktualna vlast je, više deklarativno nego stvarno, ulagala napore da ekonomski ojača seljaštvo i na taj način omogući njegov brži otkup. Finansijska sredstva koja su usmjeravana u ove svrhe nisu bila dovoljna, što

¹ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini*. Zagreb, 2003, 47. "Nakon 1878. Austro-Ugarska monarhija upotrebljavala je pojmove kmet i kmetsko selište, dok su se begovi bunili tvrdeći da su pravi pojmovi čifčija i čifluk (...) Begovi su također tvrdili kako je pojam kmet novijeg datuma. Mustaj-beg Mutevelić jednom prilikom u Bosanskom saboru objašnjavao kako *ime kmet nije u nas ono što u u Austriji ili Germaniji znači Knecht, rob, nego po Vukovu riječniku riječ kmet znači: sudac, gospodar i starješina familije (...)* Mutevelić zastupa tezu da su kmetovi *obični zakupci u smislu Saferske naredbe, koji imaju tuđu zemlju da obrađuju, ali slobodni su ljudi, slobodni težaci (...)*".

² Najvažniji propisi iz oblasti agrara koje je primjenjivala austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini bili su Ramazanski zakon iz 1858. i Saferska naredba iz 1859. godine.

se odrazilo na slab otkup seljaka.³ Razloge ovakvog odnosa treba tražiti u općepolitičkom kursu koji je kreirala kako uprava u Sarajevu tako i zvanična austrougarska vlast u Beču. Historičar Husnija Kamberović smatra da je lokalna uprava u Sarajevu izbjegavala potraživati sredstva iz Monarhije zbog težnji za što većom samostalnošću, te da je upravo to bilo ono što je odgovaralo austrougarskoj vlasti, koja je pružajući ograničenu pomoć prilikom otkupa sprečavala stvaranje otvorene opozicije iz struktura zemljoposjedničkog sloja.⁴ Zbog ovakve politike otkup se odvijao relativno sporo, o čemu svjedoči i podatak da se do 1910. godine otkupilo 28.481 kmetovska porodica.⁵

³ Iljas Hadžibegović, *Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914)*. Beograd, *Jugoslavenski istorijski časopis* (dalje *JIČ*), broj 1-2, 1974, 107. U tom pogledu država je otvorila samo jedno odjeljenje u Zemaljskoj banci koje je davalo hipotekarne zajmove do 50% otkupne cijene.

⁴ H. Kamberović, *n. dj.*, 89-90. "Za radikalniju agrarnu reformu trebala su znatna finansijska sredstva iz Monarhije, a to se kosilo sa općom političkom linijom uprave, koja je težila što samostalnijem djelovanju i zbog toga izbjegavala moliti za finansijska sredstva iz Monarhije (...) Agrarno pitanje i u ovo vrijeme bilo je prvenstveno političko pitanje, ali je vlast poduzimala i neke mjere koje su nagovještavale spremnost da se riješi pitanje vlasništva nad zemljom, što je bio jedan od najvažnijih problema agrarnog pitanja i suštinsko pitanje za položaj begova kao krupnih zemljoposjednika. Takav stav prema agrarnom pitanju, koji je bio aktuelan sve do pred Prvi svjetski rat, kada se pojavilo i nekih novih pogleda, a koji se, međutim, nisu realizirali, ostavio je dovoljno prostora da begovi nikada u cijelosti ne pređu u opoziciju austrougarskoj upravi".

⁵ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*. Sarajevo, 1896, LVIII. (dalje: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*) i *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo, 1912, 16-17. (dalje: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*). U Bosni i Hercegovini je 1895. godine bilo 88.970 kmetovskih porodica. Najintenzivniji otkup bio je u toku 1910. godine, kada je otkupljeno ukupno 2.260 kmetovskih selišta, od čega 297 djelimično i 1.963 potpuno otkupljena kmetovska selišta. Među otkupljenim porodicama najviše je bilo pravoslavni – 1.567, zatim rimokatolika – 559; grkokatolika – 89 i na kraju muslimana – 45. Od 820 prodavalaca zemlje najviše je bilo muslimana – 713, zatim pravoslavni – 67, rimokatolika – 26, Jevreja – 12 i juristika – 2. Ukupna površina otkupljenog zemljišta iznosila je 22.250 hektara, a za nju je plaćeno ukupno 2.870401 kruna. Ova sredstva osigurana su na slijedeći način: zajmom od Zemaljske banke 1.102347 kruna, javna i privatna sredstva 1.025710 kruna i 742.344 krune kmetovi iz vlastitih sredstava. Te godine se u okrugu Mostar otkupilo ukupno 394 kmetske porodice, što je bilo za 270 porodica više u odnosu na prethodnu godinu.

Proces otkupljivanja kmetovskih porodica u Hercegovini, tj. u okrugu Mostar⁶ odvijao se slično kao i u ostalom dijelu Bosne i Hercegovine. Prema podacima iz 1895. godine, na ovom području živjele su 9.004 kmetovske porodice. Do 1910. godine otkupilo se 2.565 ovih porodica.⁷ Međutim, ono što je bila karakteristika Hercegovine, u odnosu na cijelu Bosnu i Hercegovinu, jeste znatno manja procentualna zastupljenost kmetova u ukupnom broju stanovnika. Razlog tome nalazi se u činjenici da je hercegovačko seosko stanovništvo bilo većim dijelom stočarskog karaktera i da se kao takvo nalazilo u djelimično zavisnom položaju, tj. spadalo u kategoriju djelimičnih kmetova. Odnos agrarnog stanovništva 1895. godine, s osvrtom na okrug Mostar, prikazan je u tabeli broj 1:⁸

STANOVNIŠTVO	BOSNA I HERCEGOVINA	OKRUG MOSTAR
Zemljoposjednici sa kmetovima i bez njih	33.475	8.804
Slobodni zemljoposjednici	524.530	60.075
Djelimični kmetovi	176.509	67.322
Kmetovi	599.803	56.349

⁶ U geografskom pogledu područje Hercegovine obuhvata na sjeveru prijevoj Ivan-sedla (967 m) i Makljena (1.123 m), te južnih obronaka Bjelašnice, Visočice, Treskavice, Zelenogore i Volujka. Ovo područje je rijekom Neretvom povezano sa jugom zemlje, koji čini uski primorski dio u zoni Neum – Klek (oko 25 km). Sa istočne strane Hercegovinu od Nikšićkog polja i Komarničko-pivske udoline, koji se nalaze u Crnoj Gori, odvaja planinski sistem Orijena, Oputnih rudina i zapadni pojas Volujka i Golije. Na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani Hercegovine izdižu se planinski vijenci Zavelima, Čvrsnice, Vran-planine, Ljubuške, Raduše i Kamešnice. Površina ove regije je 11.419. km², što u odnosu na površinu Bosne i Hercegovine iznosi 22,3%. Unutrašnje administrativno-upravne granice Hercegovine nisu uvijek bile u okvirima geografskih granica. One su, u zavisnosti od različitih političkih, ekonomskih i drugih okolnosti, bile nekada šire, a nekada uže. U periodu austrougarske vladavine okrug Mostar obuhvatao je slijedeće kotare: Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Mostar-kotar, Nevesinje, Stolac, Trebinje i Mostar-grad.

⁷ Podaci preuzeti iz: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. i Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Prema popisu iz 1895. godine na ovom području je živjelo 219.511 stanovnika, od čega ogromna većina 197.845 na selu. Broj stanovnika 1910. godine bio je znatno veći i iznosio je ukupno 267.038 stanovnika, od čega 222.681 na selu.

⁸ Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, Mostar, 1996, 234.

Ostalo poljoprivredno st.	50.924	5.304
Agrarno stanovništvo	1. 385.241	197.854
Kmetovi u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu	43,3 %	28,5%
UKUPNO STANOVNIKA	1. 568. 092	219.511

Tabela br. 1: Odnos agrarnog stanovništva u BiH i Mostarskom okrugu 1895.

Brže rješavanje agrarnog pitanja započelo je prodiranjem robnonovčanih odnosa u bosanskohercegovačko selo. Ovaj proces dao je podsticaj ne samo odumiranju feudalnih odnosa na selu nego je uzrokovao i njegovo približavanje urbanoj sredini. S druge strane, razvoj robnonovčanih odnosa doveo je do raspadanja autohtone patrijarhalne porodice, što se neminovno odrazilo na usitnjavanje seoskog zemljoposjeda.⁹ Tako je, prema podacima iz 1910. godine, oko 66% slobodnih seljaka i kmetova imalo zemljišni posjed manji od 5 hektara, 18% od 5 do 10 hektara, a svega 16% preko 10 hektara. Primijetno povećanje agrarnog stanovništva i smanjenje veličine zemljoposjeda u vlasništvu seoskog domaćinstva krajem 19. i početkom 20. stoljeća bilo je od presudne važnosti za proces urbanizacije i industrijalizacije u Bosni i Hercegovini.

Donošenjem *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*¹⁰ 13. juna 1911. godine situacija se primijetno počela mijenjati. Od njegove primjene 1. januara 1912. godine do pred Prvi svjetski rat otkupilo se ukupno 13.360 kmetovskih domaćinstava.¹¹ Pre-

⁹ Opširnije u: Ferdo Hauptman, Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća. *Godišnjak društva istoričara*, godina XVII, 1966-67, 23-40.

¹⁰ Prije donošenja ovog Zakona car je svojim ukazom (svojeručnim pismom) od 3. marta 1910. godine naredio izradu osnovnih zakonskih preduvjeta kojima će biti osigurano davanje zajmova za otkup kmetova. Također, i u ovoj zakonskoj osnovi posebno je naglašeno da otkup kmetovskih selišta može uslijediti samo na temelju dobrovoljnog sporazuma između gospodara zemlje i kmeta. Opširnije u: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*

¹¹ I. Hadžibegović, cit. čl., 108. Za otkup ove zemlje kmetovske porodice su uplatile ukupno 25.728566 kruna. Od ove sume država je putem kreditnih sredstava (sa kamatom od 4,5%) izdvojila 23.826643 kruna, kmetovi 1.063509 kruna, a ostale privatne novčane institucije 838.414 kruna.

ma raspoloživim podacima, tokom austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini otkupilo se oko 42.500 kmetovskih porodica, sa preko 300.000 članova.¹²

Osvrt na demografske i privredne karakteristike

Nakon Prvog svjetskog rata 1918. godine¹³ od balkanskih teritorija nekadašnje Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Srbije stvorena je zajednička jugoslavenska država Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Nastala kao produkt kompromisa nosilaca jugoslavenske ideje, pri čijoj je realizaciji predominirala velikosrpska interpretacija, ova država je sve vrijeme svoga postojanja predstavljala nestabilan državno-pravni subjekt. Priznati troplemeni nacionalni identitet, kompatibilan sa pravoslavnim i rimokatoličkim konfesionalnim identitetom, predstavljao je izvorište nacionalne majorizacije. Neriješeni nacionalni odnosi uzrokovali su nefunkcionalnost države, političke sukobe i naravnomjernu ekonomsku razvijenost. Južnoslavenske zemlje su u zajedničku državu ušle sa izrazitim privrednim različitostima, kako u dostignutom stepenu svoga razvoja tako i u privrednoj orijentiranosti. Naime, slovenske i hrvatske zemlje, inače najnerazvijeniji dijelovi u prethodnoj državi, postali su nosioci industrijskog razvoja Kraljevine SHS, dok je ostali dio Monarhije uglavnom ostao ograničen u autohtonom naslijeđu.

Hercegovina je u periodu monarhističke Jugoslavije bila slabo naseljena oblast.¹⁴ Prema popisu iz 1921. godine na ovom području je živjelo ukupno 265.998 stanovnika. Od toga broja u gradovima je živjelo 38.292 stanovnika, od čega 18.789 muslimana, 11. 521 Srbin i 7.147 Hrvata. Muslimani su činili većinu u gradovima - Mostaru (8.009 ili oko 45%), Konjicu (1.197 ili oko 52%), Ljubuškom (1.892 ili oko 71%), Gacku (1.070 ili oko 59%), Nevesinju (995 ili oko 57%) i Stocu (2. 426 ili oko 54,5%). Također, muslimani su bili vrlo brojni i u ostalim gradovima, kao što su Trebinje (2.412 ili oko 41%), Ljubinje (478 ili oko 43%) i Bileća (875 ili oko 45%).¹⁵

¹² *Isto.*

¹³ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*. Sarajevo, 1991, 47. (dalje: N. Šehić, *BiH 1918-1925*). Računa se da je za vrijeme Prvog svjetskog rata živote izgubilo oko 360.000 Bosanaca i Hercegovaca ili 19% od ukupnog broja stanovnika, dok je ratna šteta na Konferenciji mira utvrđena u iznosu od 2.454800 zlatnih franaka.

¹⁴ U periodu monarhističke Jugoslavije područje Hercegovine obuhvatalo je slijedeće kotare: Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Nevesinje, Stolac, Trebinje i Mostar-grad.

¹⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*. Sarajevo, 1932.

Prema posljednjem popisu koji je uradila Kraljevina Jugoslavija iz 1931. godine na ovom području je živjelo 305.630 stanovnika, ili 13,15% od ukupnog broja u Bosni i Hercegovini. Katolika je bilo najviše 137.140 (ili 25% od ukupnog broja katolika u BiH), zatim pravoslavaca 98.192 (ili 9,55% ukupnog broja pravoslavaca u BiH), te muslimana 70.001 (ili 9,74% ukupnog broja muslimana u BiH) i ostalih 297. Pregled konfesionalne pripadnosti stanovništva Hercegovine 1931. godine prikazan je u tabeli broj 2.¹⁶

KOTAR	MUSLIMANI	KATOLICI	PRAVOSLAVNI	OSTALI	UKUPNO
Bileća	3.702	436	17.090	45	21.273
Gacko	5.724	83	9.426	2	15.235
Konjic	16.693	10.735	4.739	22	32.189
Ljubinje	2.015	4.268	8.689	8	14.980
Ljubuški	2.379	46.198	179	3	48.759
Mostar	17.400	52.869	12.730	191	83.190
Nevesinje	5.917	1.348	18.018	2	25.285
Stolac	10.632	20.207	10.310	7	41.156
Trebinje	5.539	998	17.011	17	23.563
UKUPNO HERCEGOVINA	70.001	137.140	98.192	297	305.630
UKUPNO BIH	718.079	547.949	1.028.139	28.388	2.323.555

Tabela br. 2: Stanovništvo Hercegovine prema konfesionalnoj pripadnosti 1931. godine

Iz tabele se vidi da je na području Hercegovine živjelo 44,87% katolika, 32,12% pravoslavni, 22,90% muslimana i 0,09% ostalih. Muslimansko stanovništvo je, u većem ili manjem broju bilo zastupljeno na području svih srezova, a najviše u Konjičkom, Mostarskom i Stolačkom srezu, gdje je živjelo oko 65% hercegovačkih

¹⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga III, Beograd, 1938. (dalje: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*).

muslimana.¹⁷ Hercegovina je i u toku monarhističke Jugoslavije zadržala karakteristiku izrazito seljačke oblasti. Prema dostupnim podacima, na ovom području je preko 85% ukupne populacije činilo seosko stanovništvo.¹⁸ Muslimansko stanovništvo naseljavalo je uglavnom gradove (50% ukupne muslimanske populacije), dok je oko 70% pravoslavnih i 81% katolika pripadalo seoskom stanovništvu.

U privrednom pogledu Hercegovina je bila pasivna i izrazito nerazvijena oblast monarhističke Jugoslavije.¹⁹ Od industrijskih kapaciteta na ovom području treba navesti preradu duhana u Mostaru, Tkaonicu braće Vitković u Mostaru sa 60 razboja, te eksploataciju ugljena u Mostaru i boksita u Širokom Brijegu i Čitluku. Prema dostupnim podacima, u Hercegovini je 1939. godine proizvedeno oko 143.000 tona uglja, 103.000 tona boksita, 6.650 m³ granitnih blokova i kocke, 480 miliona cigareta, 400.000 m² pamučnih tkanina, 100.000 komada cigle, 600 tona sapuna, 250 tona kristalne vode, te fermentirano više od 3.500 tona duhana.²⁰

Na škrtom i nepristupačnom terenu stanovništvo se uglavnom bavilo poljoprivredom. U Hercegovini je pred Drugi svjetski rat bilo svega 11,6% obradivih površina,²¹ a uzgoj duhana i vinogradarstvo bili su najznačajnija zanimanja poljoprivrednog stanovništva.²² Duhan je bio najzastupljeniji u srezovima Mostar, Ljubuški, Ljubinje i Trebinje. Njegova proizvodnja je nakon Prvog svjetskog rata povećana, ali

¹⁷ Isto. Oko 88% hercegovačkih Hrvata živjelo je u srezovima Mostar, Ljubuški i Stolac, dok je 65 % hercegovačkih Srba živjelo na područjima Nevesinjskog, Bilečkog, Trebinjskog i Mostarskog sreza.

¹⁸ U Bosni i Hercegovini je seosko stanovništvo činilo 87% ukupne populacije. Opširnije: N. Šehić, *BiH 1918-1925*.

¹⁹ Opširnije: Branko Bujčić, *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini. Ekonomske analize*. Sarajevo, *Progresivna misao u BiH 1918-1941*, 1983.

²⁰ Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*. Sarajevo, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, godina II, broj 2, 1966, 193.

²¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*. Prema dostupnim podacima u Hercegovini je 1931. godine bilo 146.315 zaposlenih stanovnika. Od toga broja u poljoprivredi je radilo 85,8%, u industriji, rudarstvu i zanatstvu 4,6%, dok je u administraciji, trgovini, bankarstvu i dr. radilo 9,6% stanovnika.

²² V. Smoljan, *n. dj.*, 242. Također: N. Šehić, *BiH 1918-1925*, 301. U Hercegovini je 2.800 hektara bilo zasadeni duhanom. Od oko 32 miliona sadnica duhana u Bosni i Hercegovini tokom 1922/1923. godine njih 5/6 bilo je zasadeni u Hercegovini. Također, od oko 6.640 hektara zemljišta pod vinogradima u Bosni i Hercegovini, najveći dio, oko 6.000 hektara, nalazio se u Hercegovini.

u nezadovoljavajućem obimu.²³ Na to je utjecalo više faktora, među kojima je najvažniji odnos aktuelne vlasti prema razvoju i proizvodnji ove kulture. Naime, od samoga početka monarhistička Jugoslavija nastavila je primjenjivati austrougarski Zakon iz 1880. godine, prema kojem je država imala potpuni monopol u pogledu proizvodnje i kreiranja otkupne cijene duhana. Izuzetno niska cijena i nedovoljni državni podsticaji negativno su se odražavali na proizvodnju ove kulture. Tako je država 1 kg duhana otkupljivala po cijeni od 5 do 20 dinara, da bi na tržištu u slobodnoj prodaji njegova cijena dostizala i do 450 dinara. Vinogradarstvo je bilo značajna poljoprivredna grana Hercegovine, a posebno Mostara, Stoca i Trebinja, gdje su se nalazili vinarski podrumi. Osim duhana i vinogradarskih kultura na području Hercegovine uzgajane su vrlo kvalitetne sorte jabuka i oraha, naročito na području Konjičkog sreza. Voćni rasadnici nalazili su se u Konjicu (1,2 ha), Lastvi kod Trebinja (1,15 ha) i u Gacku. Na bogatim i prostranim pašnjacima Gatačkog i Nevesinjskog sreza uzgajane su pasmine ovaca, koza, goveda i konja.

Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje odmetničkih grupa

Izrazita poljoprivredna nerazvijenost zahtijevala je energičnu akciju nadležnih institucija. Zbog toga su prve godine monarhističke Jugoslavije bile obilježene nastojanjem vladajućih krugova da sprovedu agrarnu reformu. U tom cilju doneseno je niz zakonskih akata i uredbi, kojima je trebalo likvidirati dotadašnje agrarne odnose na selu i čifčiju učiniti slobodnim vlasnikom zemlje koju obrađuje.²⁴ Za Bosnu i Hercegovinu posebno su bile značajne *Uredba o postupanju sa beglučkim zemlja-*

²³ N. Šehić, *BiH 1918-1925*, 303. Proizvodnja duhana je do 1910. godine povećavana i te godine je iznosila 448 vagona, da bi 1936. porasla na svega 524 vagona.

²⁴ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb, 1961, 228-229. Monarhistička Jugoslavija donijela je više zakona kojima su bili regulisani odnosi u agrarnom sektoru. Za Bosnu i Hercegovinu su značajni slijedeći zakonski akti: *Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH* (donesena 14. 2. 1920, a dopunjena 12. 5. 1921), *Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*, (12. 5. 1921), *Zakon o beglučkim zemljama u BiH* (3. 12. 1928), te *Zakon o dopuni zakona o finansijskoj likvidaciji odšteta za beglučke zemlje dosuđenih po zakonu o beglučkim zemljama u BiH* (27. 3. 1930). Također, vidi: Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i njeno zakonodavstvo (1918-19141)*. Gradačac, 2007.

ma u BiH,²⁵ te *Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*.²⁶ Provođenje ovih uredbi stavljeno je u nadležnost Agrarne direkcije u Sarajevu, koja je osnovana 20. jula 1920. godine. Svoje aktivnosti na terenu ova institucija je sprovođila preko okružnih agrarnih ureda, koji su bili smješteni u sjedištima okruga.²⁷ Glavno težište svoga rada Agrarna direkcija usmjerila je na utvrđivanje odštete i njene isplate onim zemljoposjednicima koji su u toku primjene agrarne reforme ostali bez kmetskih selišta. U tom pogledu aktuelna vlast je, na osnovu *Uredbe o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*, donijela odluku da 255.000000 dinara isplati kao odštetu vlasnicima zemlje. Od ove sume predviđeno je da 125.000000 dinara bude isplaćeno u gotovom novcu, a 130.000000 dinara u agrarnim obligacijama. Vlasnici zemlje, koji su trebali da dobiju odštetu, bili su podjeljeni u 28 kategorija, a isplata je obavljana prema digresivnoj skali, od I do XXVIII kategorije. U I kategoriju uvršteni su zemljoposjednici sa zemljarinom od 40 kruna, a u posljednju, XXVIII kategoriju, oni sa preko 6.000 kruna. U početku je problem predstavljao nedostatak novčanih sredstava, što je uzrokovalo kašnjenja u isplatama i proteste zemljoposjednika. Tako se u jednom dopisu, koji je Agrarna direkcija uputila Ministarstvu za agrar Kraljevine SHS, navodi da je “usljed nedoznačenja novca nastao zastoje u isplatama koji izazivlje pravo neodrživo stanje”, te da “iz političkih razloga ne bi smjela Agrarna direkcija da prizna da novca nema, ali o tome mora jer ne može da izbjegne navale stranaka”.²⁸ Zbog velikog pritiska, koji je dolazio sa terena, Mini-

²⁵ Mina Kujović, Analitički inventar dokumenata o agrarnim odnosima u Hercegovini od 1920. do 1929. godine. *Hercegovina*, Časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, broj 15-16, Mostar, 2003, 302; te: N. Šehić, *BiH 1918-1925*, 57-66. U članu 2. *Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH* iz 1921. stoji: “Nasljedni begluci na kojima postoje kmetstvu slični odnosi deset godina, računajući od 25. februara 1919. godine unatrag, prelaze otkupom u vlasnost obrađivača”. Seljaci su i nakon donošenja druge Uredbe ostali nezadovoljni, jer nisu dobili zemlju koju su obrađivali manje od 10 godina.

²⁶ *Isto*.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (dalje: ABIH), *fond Agrarna direkcija u Sarajevu* (dalje: *fond ADS*), dok. br. 201/26, Dopis Ministarstva za agrarnu reformu Agrarnoj direkciji u Sarajevu, Beograd, 28. august 1926. Okružni agrarni ured za okrug Mostar nalazio se u Mostaru, u kući Dane Smoljan. Naredbom ministra za agrar Kraljevine SHS svi okružni agrarni uredi u Bosni i Hercegovini prestali su sa radom 30. septembra 1926. godine. Njihov posao preuzeli su honorarni agrarni delegati, koji su bili prvostepeni organ u procesu rješavanja agrarnih pitanja. Svoja rješenja oni su predlagali Agrarnoj direkciji u Sarajevu.

²⁸ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 4578/22, Likvidacija kmetovskih odnosa – Doznačenje kredita, Sarajevo, 15. septembar 1922, 1-4.

starstvo za agrarnu reformu je Agrarnoj direkciji putem Narodne banke uplatilo dvije tranše, od 60.000000 i 65.000000 dinara. S ovim sredstvima Agrarna direkcija je, do septembra 1924. godine, likvidirala 17.210 odšteta, za I kategoriju, i 2.997 odšteta, za ostale kategorije u Bosni i Hercegovini.²⁹ U toku likvidacije odšteta za ove kategorije Agrarna direkcija je u gotovini isplatila 120.473421 dinar i u obligacijama 129.880500 dinara, što je predstavljalo isplatu oko 95% predviđenih sredstava. Međutim, zbog malih nadoknada, uslijedile su žalbe zemljoposjednika koje su trajale sve do kraja 30-ih godina XX stoljeća.³⁰

Tokom svog devetogodišnjeg djelovanja (do 1929) Agrarna direkcija u Sarajevu je imala i vrlo teške unutrašnje probleme, koji su otežavali provođenje ključnih reformskih zahvata. Tako su evidentirani nedostaci kvalifikovanih kadrova i radnog prostora,³¹ a neredovne isplate ličnih dohodaka i honorara rezultirale su čestim pojavama korupcije i nerada uposlenih.³² Da bi suzbio ove negativne pojave, ministar

²⁹ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 17.065/24, Dopis Agrarne direkcije Ministarstvu za agrarnu reformu u Beogradu – Sveukupni rad Agrarne direkcije, Sarajevo, 16. septembar 1924, 30.

³⁰ Isto, 31. Čak je i Agrarna direkcija priznala opravdanost navedenih žalbi zemljoposjednika, te se u ovom dokumentu konstatira: “Kod svih kategorija pristizale su i prije, a još uvijek pridolaze opravdane reklamacije bivših sopstvenika za odštetu, isto tako reklamiranje za ispravak obračuna usljed naknadne konstatacije, postojanja ili nepostojanja kmetskih odnosa, krivog gruntovnog stanja itd. Likvidacioni odsjek ima još puno posla oko likvidacija kmetskog odnosa i mogla bi se likvidacija vući u nedogled, ako se ne odredi rok do kojeg se može reklamovati”.

³¹ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 8/22, Dopis Agrarne direkcije u Sarajevu Ministarstvu za Agrarnu reformu Kraljevine SHS u Beogradu – Likvidovanje odšteta za bivša kmetska selišta, Sarajevo, 20. januara 1922, 1-2. U ovom dokumentu posebno je naglašen problem nedostatka kadrova na području Mostara i Ljubuškog, te se konstatira da je “posao tako veliki da jedan referent sa spisima trči iz jedne sobe u drugu”.

U nedostatku kadrova Agrarna direkcija uputila je Dopis Ministarstvu za agrarnu reformu kojim je tražila reaktiviranje pojedinih penzioniranih činovnika, u kojem se navodi sljedeće: “Da bi se mogao uspješno nastaviti rad u području Agrarne direkcije u Sarajevu potrebno je da se poveća personal, kako kod same direkcije tako i kod pojedinih Okružnih agrarnih ureda. U tom pogledu zamoljavamo da nam dozvolite reaktivaciju pojedinih penzionisanih činovnika”. O ovome opširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 180/25, Prijedlozi za reaktiviranje pojedinih činovnika, Sarajevo, 12. oktobar 1925, 1.

³² Od više slučajeva koji ukazuju na prisustvo korupcije izdvojiti ću:

I. Slučaj Saliha Rudi Jasenkovića, pomoćnog dnevničara, koji je od klijenata naplaćivao 40-50 dinara za pisanje zahtjeva za odštetu; o ovome oširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 12/22,

za agrarnu reformu Kraljevine SHS Pavle Radić donio je niz odluka kojima je najstrožije zabranio korupciju, nerad i javašluk na radnom mjestu, te upozorio nadležne u Agrarnoj direkciji da svaku aktivnost moraju bazirati na zakonskoj proceduri i sa njom upoznati nadležno ministarstvo i njega lično.

U procesu rješavanja agrarnog pitanja osnovni problem proizlazio je iz determinacije “feudalnih odnosa”, tj. iz ocjene da li su u određenoj pokrajini još uvijek bili prisutni ostaci “feudalnih odnosa” koje treba likvidirati. Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina aktuelna vlast je smatrala da su “agrarni odnosi u ovoj pokrajini još uvijek u znaku baštinjenja kmetskih odnosa i drugog različitog izrabljivanja sitnog seljaštva”.³³ Ipak, to su bile paušalne i uopćene procjene, koje nisu imale dublju analizu i relevantno uporište u stvarnom životu. Naime, još su reformskim zahvatima iz XIX stoljeća “feudalni odnosi” bili relativizirani, a seljaci dobili pravo da na osnovu slobodne volje i dogovora sa vlasnikom zemlje preuzmu zemlju u zakup. Također, obaveza seljaka bila je da tu zemlju obrađuju i da prema dogovoru jedan dio proizvoda predaju vlasniku zemlje, a drugi dio zadrže za svoje potrebe.³⁴ Međutim, stvarni cilj agrarne reforme u Bosni i Hercegovini nije bio samo likvidacija “feudal-

Naplaćivanje namira prilikom isplate otkupnine za kmetovska selišta, Sarajevo, 28. mart 1922, 1.

II. Slučaj izvjesne Valerije Ševeglijević iz Goražda, koja je potkupila određene uposlenike u Agrarnoj direkciji (njihova imena se ne navode u dokumentu, op. A. V.) da ubrzaju isplatu odštete za Nuriju i Refika Šahinpašića i Mustajbega Kuljuha. O ovome opširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 111/22, Slučaj Valerije Ševeglijević, Sarajevo, 26. januar 1922, 1-6.

III. Interesantan je bio i slučaj korupcije u Bileći, gdje je geometar odbijao da radi svoj posao “sve dok mu stranka ne pane u džep”. O ovome opširnije: *Pravda*, Domaće vijesti – Dopis na adresu Agrarne direkcije, 24. februara, 3.

Također, evidentno je bilo i prisustvo nerada kod pojedinih službenika. U jednom Izvještaju Agrarne direkcije navedeno je: “Zastoj u radu ove institucije prouzrokovali su nesavjesni činovnici koji se ne drže tačno propisanih uredovnih sati, te dolaze na posao oko 9 ili čak kasnije, a odlaze iz ureda mnogo prije 14 sati”. O ovome opširnije: ABIH, *fond ADS*, dok. br. 82/26, Izvještaj Agrarne direkcije, Sarajevo, 26. februar 1926, 1-3.

³³ F. Čulinović, *n. dj.*, 225.

³⁴ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 90/22, Privremena renta za godine 1919. i 1920., Sarajevo, 26. aprila 1922, 1-4. Do kraja 1918. godine propisani dohodak koji su čifluk-sahibije uzimale iznosio je 1/2, 1/3 ili 1/4 od uroda sa zakupljene zemlje. Ukoliko bi se desilo da čifčija potroši ovaj hak, čifluk-sahibija je imao pravo na prihod koji se računao tako što bi se vrijednost naturalnog haka sporne godine računala po najnižim tržišnim cijenama te godine i od toga je uzimao svoj dio.

nih zaostataka”, nego i prekomponiranje vlasničkih odnosa na štetu većinskih muslimanskih zemljoposjednika.³⁵

S druge strane, razvoj prilika upućuje na konstataciju da su srpski seljaci formiranje Kraljevstva SHS shvatili kao pogodnu priliku da nasilnim akcijama riješe agrarno pitanje u svoju korist. Međutim, sa agrarnim pitanjem preplitalo se nacionalno, odnosno vjersko pitanje, pa je provođenje agrarne reforme u praksi sve više poprimalo izraz međukonfesionalne konfrontacije i antimuslimanskog raspoloženja. Posebno su bili aktivni ekstremisti iz srpskog naroda, prije svih, brojna četnička udruženja (Udruženje srpskih četnika “Petar Mrkonjić”, Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i druga) i njima bliske organizacije (SRNAO – Srpska nacionalna omladina, ORJUNA – Organizacija jugoslovenskih nacionalista, Narodna odbrana, Srpski kulturni klub i druge), koji su zastupale stanovište da je “Kraljevina SHS stvorena samo za Srbe”, te da “Srbi raspolažu životima i imanjjima vašim (mislili se na ostale narode u Kraljevini SHS, op. A. V.), a vi nemate ništa osim svoje slobodne volje da ostanete u ovoj zemlji i da se pokoravate, ili da se iselite iz okvira naših državnih granica, jer mi hoćemo da carujemo, mi hoćemo da vladamo, mi hoćemo da raspolažemo i telom i dušom i imanjjem vašim jer mi pružamo garancije, mi smo temelj ove velike naše Otadžbine”.³⁶ Iako je kralj obećao da će se “zemlja podeliti među siromašne zemljoradnike, s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima”, te pozvao “seljake-kmetove da s poverenjem u kraljevsku reč mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju, koja će u napred biti samo Božija i njihova”, cijeli ovaj proces proveden je uz primjenu bezobzirne kampanje i surovih represalija protiv dotadašnjih muslimanskih zemljoposjednika. Posebne probleme prouzrokovali su seljaci, koji su držali begovsku zemlju pod zakupom. Oni su, prije zvaničnog provođenja agrarne reforme i ugrunтовljavanja ove zemlje u svoje vlasništvo, otkazali isplate haka zemljoposjednicima i izvršili nasilno prisvajanje

³⁵ U Bosni i Hercegovini je 1910. godine bilo ukupno 10.463 zemljišna posjednika koji su imali kmetove. Od toga broja njih 9.537 ili 91,15% bili su muslimani, 663 ili 6,05% pravoslavci, 267 ili 2,55% katolici i 26 ili 0,25% ostali. Opširnije: Bakir Tanović, *Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine?* Zagreb, 1995, 61. Također: Mustafa Imamović, Kasim Hrelja, Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima*. Sarajevo, 1993. Također: Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad Muslimanima pod vidom agrarne reforme u Jugoslaviji (1918-1941), Genocid u Bosni i Hercegovini 1992*. Sarajevo, *Pravna misao*, broj 5-8, 1993.

³⁶ Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo, 1971, 114. (dalje: N. Šehić, *Četništvo u BiH*). Autor je navedeni citat preuzeo iz lista *Srbadija* od 7. februara 1925.

ove zemlje.³⁷ Pored toga, često se dešavalo da su srpski seljaci predvođeni šovinistima i raznim pljačkašima upadali na beglučke posjede i vršili opći teror.³⁸ Ova nasilja nad muslimanima naišla su na osudu šire javnosti, pa je čak i radikalski list *Samouprava* ove zločine vrlo negativno prokomentirao, navodeći da “braća Muslimani u Bosni i Hercegovini imaju dosta razloga da se potuže na svoju sudbinu”.³⁹ Događaje na terenu pratili su i komisijski timovi Agrarne direkcije u Sarajevu, na čelu sa Milanom Roknićem. Njihov zadatak bio je da utvrde faktičko stanje i da posreduju prilikom rješavanja sporova između seljaka i zemljoposjednika. Međutim, izvještaji koji su stizali od strane ovih komisija govore o vrlo teškoj situaciji “koju prouzrokuju neposlušni i agresivni kmetovi”. Tako se u jednom Izvještaju Milana Roknića navodi slijedeće:⁴⁰

“Sa propisanim komisijama i sa kmetovima nisam mogao raditi, jerbo isti neće da u ovoj akciji sudjeluju. Kmetovi neće jerbo su mišljenja da haka više ne duguju, a komisije se opet boje kmetova da im kuće ne popale (...)”.

U daljem izlaganju on navodi neke konkretne slučajeve nasilja nad muslimanskim zemljoposjednicima, te konstatira:

“U kotaru Bosanski Petrovac predao je Muhamedbeg Bukovača (uvidom u druge dokumente saznao sam da je prezime ovoga bega Kulenović, a da mu je Bukovača samo nadimak prema selu u kojem se nalazio njegov begluk, op. A. V.) 122 tužbe za naplatu haka od svojih kmetova (...) baš taj Bukovača silno je nastradao pošto nije dobio baš ništa od svojih kmetova, nego su ga još u njegovom selu sasvim

³⁷ Hak je određeni dio prinosa sa zakupljene zemlje koji je čifčija, odnosno zakupac zemlje, godišnje davao čifluk sahibiji, odnosno vlasniku zemlje.

³⁸ Milan Gaković, Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata. Sarajevo, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina VI, knjiga 6, 1966, 171-179.

³⁹ Atif Purivatra, Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, broj 3, 1967, 253.

⁴⁰ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 29334/21, Izvještaj M. Roknića g-dinu A. Feifaliku direktoru Agrarne direkcije, Sarajevo, 10. decembar 1921.

opljačkali, ne samo žito, nego i cijelo pukućstvo, pa su ga još nakon pljačke zapalili i izgorjelo je sve što je imao (...).“

U kakvom su položaju bili bosanskohercegovački muslimani svjedoči i protezna rezolucija koju su muslimanski intelektualci i političari uputili regentu Aleksandru Karadorđeviću i ministru unutrašnjih poslova Svetozaru Pribičeviću sa Skupštine *Muslimanske organizacije* od 24. januara 1919. godine. U ovom protestu se između ostalog navodi:⁴¹

“Po cijeloj domovini, a i samom glavnom gradu naše domovine učestali su otvoreni zločinački napadaji na ličnu slobodu i imovinu golorukih Muslimana u takvoj mjeri, da čovjek nije se više siguran ni u po bijela dana slobodno kretati. Vapaji iz cijele zemlje množe se i traže od Narodne vlade, ali te zaštite nema, a niti ima izgleda da se otuda možemo nadati skoroj pomoći”.

Zbog odbijanja kmetova da isplate obavezni hak zemljoposjednicima Agrarna direkcija je 1922. godine donijela odluku da svi kmetovi moraju ispuniti svoju obavezu i to na temelju propisa koji su vrijedili do 1918. godine. Vrijednost cjelokupnog haka u Bosni i Hercegovini, nakon umanjenja troškova režije od 15%, iznosio je za 1919. godinu 103.522752 dinara, a za 1920. godinu 104.269708 dinara. Od ovih sredstava oduzet je još predujam rente, koji su vlasnici zemlje dobili ranije. Također, odlučeno je da ostatak sredstava bude isplaćen na osnovu postojećih *Registara o predujmu*.⁴²

Treba navesti i to da je nakon 1918. godine u monarhističkoj Jugoslaviji izvršena djelimična unutrašnja kolonizacija. Ovaj proces odvijao se na dvojak način – državnim, tj. legalnim i privatnim, odnosno nelegalnim putem. Naime, jedan dio državne zemlje (erara) aktuelna vlast je dodijelila siromašnim, dobrovoljcima, beskućnicima i ostalim socijalno ugroženim kategorijama, dok je drugi dio zemlje koloniziran nasilnim putem, tj. otimanjem državne zemlje. Prema dostupnim podacima, u

⁴¹ Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo, 1974, 70-71. Osnivači *Muslimanske organizacije* bili su: Hamdija Karamehmedović, Mehmed Spaho, Halid Hrasnica, Edhem Mulabdić, Sakib Korkut, Ibrahim Sarić i Ahmed Salihbegović (dalje: A. Purivatra, *JMO*).

⁴² ABIH, *fond ADS*, dok. br. 90/22, Privremena renta za godinu 1919. i 1920., Sarajevo, 26. maj 1922, 1-4. Za 1919. godinu predujam je iznosio 11.448329 dinara, a za 1920. godinu 40.000000 dinara.

periodu od 1918. do 1924. godine, 13.228 koloniziranih porodica dobilo je ukupno 33.419 ha zemlje, ili u prosjeku oko 2,52 ha po jednoj porodici. Najmanje površine dodjeljene su na području okruga Mostar, gdje je 751 porodica dobila ukupno 807 ha zemlje.⁴³ Postupak provođenja kolonizacije usporavali su česti sukobi između domaćeg seoskog stanovništva i državnih organa. Razlozi ovih sukoba bili su uglavnom povezani sa dodjeljivanjem državne zemlje, na kojoj su seljaci već obavljali ispašu stoke ili su sa nje pribavljali ogrjev.⁴⁴ Također, bilo je nesuglasica između vojske i dobrovoljaca, koji su često uzurpirali ili su im zvanične vlasti same dodjeljivale dijelove vojnih poligona. Tako se navodi podatak da je Komanda Druge Armijske oblasti uputila *Protestnu notu* Velikom županu Sarajevske oblasti, u kojoj navodi “da je dobrovoljcima nelegalno dodjeljeno zemljište u okolini vojnog logora u Kalinoviku, koji služi kao streljište za artiljerijsku školu gađanja”.⁴⁵

* * *

Velike probleme u provođenju reformskih zahvata aktuelna vlast je imala na području istočne i jugoistočne Hercegovine, uz granicu sa Crnom Gorom. Upadi crnogorskih komita i pljačkaških bandi u područja Gatačkog, Bilećkog, Trebinjskog, Mostarskog i drugih hercegovačkih srezova, motiviranih pljačkanjem i vjersko-nacionalnom mržnjom, ostavili su negativne posljedice na muslimanskom stanovništvu ovih područja.⁴⁶ O tome se u jednom Izvještaju o hajdučkim pokretima na području kotareva Bileća i Gacko navodi slijedeće:⁴⁷

⁴³ Sajma Sarić, Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1934. godine. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, godina XIV, broj 14-15, 1978, 420-421. U okrugu Mostar kolonizacija je izvršena na slijedeći način: 18 dobrovoljačkih porodica dobilo je 69 ha zemlje; 59 invalidskih porodica dobilo je 46 ha zemlje; 55 beskućničkih porodica dobilo je 55 ha zemlje; 619 ostalih porodica dobilo je 657 ha zemlje.

⁴⁴ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 18.209/23, Namirenje dobrovoljaca državnom zemljom na erarnom šumskom zemljištu, Sarajevo, 3. oktobar 1923. Takav sukob desio se 1923. godine kada je Agrarna direkcija u Sarajevu donijela odluku o naseljavanju 2.000 dobrovoljaca na području Bosne i Hercegovine, kojima je trebalo dodijeliti po 5 ha šumskog zemljišta. Tada su protestirali seljaci koji su tvrdili da “dodjeljeno zemljište njima služi za ispašu stoke”.

⁴⁵ ABIH, *fond ADS*, dok. br. 133/25, Protest Komande Druge Armijske oblasti Velikom županu sarajevske oblasti, 12. juli 1925, 1-3.

⁴⁶ A. Purivatra, *JMO*, 46-65.

⁴⁷ ABIH, *fond Zemaljska vlada* (dalje: *fond ZV*), dok. br. 3580/19, Izvještaj o hajdučkim pokretima u kotarevima Bileća i Gacko, Sarajevo, 1919.

“Sigurnosne prilike su u pograničnim krajevima s dana u dan to gore, te nema prilike, da bi se iste bez radikalnih mjera poboljšati mogle. Izgleda da je sa strane Crnogoraca odnosno njihovih komita bolje rečeno hajduka, plan da sva muslimanska sela unište i to ne samo da narod opljačkaju i neki dio istih poubijaju (...) Događaj 27. pr. mj. (prošlog mjeseca, op. A. V.) nosi više karakter osvete za podnešene nepravde tokom rata, kao što se dočulo bez da se te vijesti potvrditi moguše (...) Dalje se danomice šire vijesti, da Crnogorci sa silom na Trebinje napasti kane. Premda te vijesti nisu potvrđene nije isključeno, da bi do takvog pokušaja moglo doći, pošto se te vijesti u zadnje doba sve više i više šire. Narod osobito muslimani i inostranci nalaze se u velikoj bojazni i strahu”.

Stradanja muslimanskog stanovništva bilo je i na drugim područjima Hercegovine. Tako je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 6. aprila 1919. godine uputila brzojav Komandi II armijske oblasti u Sarajevu, u kojem je izrazila najozbiljniju zabrinutost zbog zločinačkih i pljačkaških upada crnogorskih komita na područje Mostarskog kotara.⁴⁸ Također, iz Kotarskog ureda Gacko javljeno je da su poginula “tri Turčina”, a da ih je pet lahko ranjeno, jer su “ispred taneta slučajno pobjegli”; iz kotara Stolac je javljeno da su svi muslimani iz sela Suzim pobjegli u selo Berkoviće; iz Bileće je došao brzojav o pljačkanju muslimana i ubistvu trojice; iz Ljubinja je javljeno da su napadi na muslimane izvršeni u džamiji u vrijeme jacija-namaza i da je jedan ubijen, a dvojica teško ranjena.⁴⁹ Posebno je bilo teško stanje u Gacku. U *Izveštaju Okružnog vojnog zapovjedništva za kotar Gacko*, postaja Šipovica, navode se imena 50 muslimanskih porodica koje su crnogorske komite, predvođeni Perom Dakićem i Petrom Milićem, opljačkale, pretukle i silovale.⁵⁰ Nakon ubistva peterice

⁴⁸ ABIH, *fond ZV*, dok. br.2756/19, Predsjedništvo Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Komandi II Armijske oblasti, 6. aprila 1919. “Mostar kotar ostao je potpuno bez vojske. Prilike su ovdje tako da su napadaji crnogorskih pljačkaša u tom slučaju apsolutno neotklonjivi”.

⁴⁹ A. Purivatra, *JMO*, 53.

⁵⁰ ABIH, *fond ZV*, dok. br. 2693/19, Izveštaj Okružničkog vojnog zapovjedništva u Gacku, 4. aprila 1919. Također: A. Velagić, cit. čl., 74-76. U dokumentu se navodi stradanje slijedećih porodica: Osmana Salčina iz sela Šipovice; Selima Bajrovića, Huse Bajrovića, Osmana Bajrovića, Ferhata Bajrovića, Zečira Bajrovića, Ahmeta Salčina, Begana Salčina, Mehe Salčina, Memiša Salčina, Bećira Lenda, Omera Tota, svi iz sela Stamenice; Alije Skopka i Ferhata Kadića iz sela Tanelice; Alije Loga (prezime je nečitko napisano u Izveštaju), Mu-

muslimana iz sela Bahori kod Gacka, polovinom augusta 1925. godine, u Mostaru je bio održan javni miting sa kojeg su predstavnici različitih političkih partija uputili protest ministru unutrašnjih djela Boži Maksimoviću, u kojem su zatražili “da se javni poredak i javna bezbjednost popravi u Gatačkom srezu, jer ni jedan Musliman nije više siguran tamo za svoj život i imetak”.⁵¹ Kada je poslanik u Privremenom narodnom predstavništvu Hamid Svrzo upitao ministra unutrašnjih djela Svetozara Pribičevića da li je upoznat sa zločinima koji se dešavaju nad nezaštićenim muslimanima, ovaj mu je odgovorio da “nema nikakve sumnje da se u Bosni i Hercegovini, u posljednje vrijeme dešavaju zločini. Ima ih po četrdeset (misli na zločince, op. A.V.) u jednoj bandi, po deset, po sedam. Naročito ima takvih koji dolaze iz Crne Gore i ulaze u Hercegovinu i vrše zločinstva i razbojništva”.⁵² O ovim događajima zagrebački list *Obzor* izvijestio je da se pokolji vrše bez ikakvog povoda, da su nevine žrtve ubijane “samo zato jer su Muslimani”, te da “Muslimane po Hercegovini ubijaju iz vjerske i nacionalne mržnje koja traži osvetu”.⁵³ Također, list *Pravda* je odlučno tražio da se digne glas protiv terora koji se nekažnjeno i nesmetano sprovodi nad muslimanima Hercegovine. Ukazujući na teško stanje muslimana Bileće i Gacka, u ovom listu je, između ostalog, navedeno:⁵⁴

“Naše glasilo Pravda bezbroj je primjera i slučajeva do sada javnosti prikazala o bezdušnim nasiljima i tiranijama, koje su učinjene muslimanima u Bosni i Hercegovini, a naročito u Gacku i Bileći. Koliko je nevinih muslimana u ovim kotarevima glavom platilo, koliko je silno blago opljačkano, pa da li se do sada išta pomoglo tim bi-

šana Čolpe, Adema Čolpe, Bećira Čolpe, Alije Čolpe, Omera Čolpe, Muje Čolpe, Hamida Čolpe, Huse Bećirovića, Alije Lukovca, iz sela Borač; Šaćira Fržine, iz Počelja; Nezira Delalića, Ferhata Delalića, Hamida Lukovca, Mehe Okelića, Muje Okelića i Mušana Okelića, iz sela Mjedenik; Pašana Šabanovića iz sela Poda; Smaje Vuka, Hamida Vuka i Alije Gadža iz sela Lončari (naziv sela nečitko napisan u Izvještaju); Halče Rokše, Jusufa Rokše i Šaćira Gadža iz sela Meleđići; Omera Čorbe iz sela Soderi; Alije Loga iz sela Luka; Alije Krvavca iz Velike Gračanice; Hasana Bećirovića iz Avtovca; te više porodica iz sela Cernice, koje se navode u ovom Izvještaju.

⁵¹ A. Purivatra, *JMO*, 315-316. Ovo upozorenje uputili su predstavnici Jugoslovenske muslimanske stranke, Narodne radikalne stranke, Demokratske stranke, Samostalne demokratske stranke i Hrvatske republikanske seljačke stranke.

⁵² M. Gaković, cit. čl., 176.

⁵³ A. Purivatra, *JMO*, 316.

⁵⁴ “Velika nepravda”. *Pravda*, 24. februara 1922, 3.

jednicima koji su ostali na goloj podini, bez kuće i kućišta, bez krave, ovce, kašike, sahana, jorgana ukratko rečeno bez igdje išta (...) 24 porodice muslimana Jaganjaca moli pomoć već četvrtu godinu. Ne traže ništa nepravedno, a u Bileći se pljačka državna imovina i vojni objekti daju onima kojima nijesu potrebni, koji nijesu ni za dlaku stradali. Jednom perjanici radikalne partije dato je toliko državnog dobra koliko bi bilo dosta da se otare suza 24 porodice Jaganjaca. Svima za vrijeme rata stradalim pomoglo se je makar koliko osim muslimanima, koji su za vrijeme rata i prevrata stradali”.

U zločinačkim akcijama posebno su se isticali crnogorski šovinisti predvođeni Majom Vukovićem i Petrom Roganovićem, koji su formirali hajdučku družinu i donijeli njen krivični zakonik.⁵⁵ U svim ovim aktivnostima, uperenim protiv muslimanskog stanovništva, razvijala se svijest o tome da je zbog sreće srpskog naroda neminovno dovršiti borbu protiv “Turaka”. O tome govori i član 155. spomenutog zakonika, gdje se između ostalog navodi da za “Turke nema druge kazne nego ubiti ili premlatiti”, te da je jedino rješenje za pravoslavno stanovništvo Hercegovine “potpuno istrijebiti Turke”.⁵⁶ Inače, tokom 1918. godine više komitskih četa u Crnoj Gori donijelo je svoje pravilnike, među kojima je i pravilnik o četovanju komitske grupe Vojislava Pečića.

Ovakvi događaji nepovoljno su se odražavali kako na unutrašnji tako i na spoljni položaj nove države. Zbog toga je aktuelna vlast poduzela određene aktivnosti na uvođenju reda i suzbijanju terora nad muslimanima.⁵⁷ Polovinom 1919. godine poduzeta je opsežna vojno-policijska akcija u rejonu Hercegovine, koja je imala za cilj

⁵⁵ Draga Mastilović, *Hercegovina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd, 2009, 341-342. Majo Vuković je rodom iz sela Čeva u Crnoj Gori. Sve do 1923. pripadao je komitskoj četi braće Raspopovića, koji su pljačkali i ubijali muslimane po Hercegovini. Nakon osamostaljivanja formirao je svoj odred komita i postao jedan od najozloglašnijih šovinsti na ovom području. Njegovi zločini nad muslimanima bili su motivirani isključivo mržnjom i potrebom osвете kosovskih žrtava. O tome svjedoče i pisma koja je ostavljao pored ubijenih lica. Nakon njegove pogibije 1925. godine vođstvo u četi preuzeo je Petar Roganović.

⁵⁶ A. Purivatra, *JMO*, 317.

⁵⁷ M. Gaković, cit. čl., 174. Autor ovoga članka citira dopis od 1. februara 1919. godine, koji je ministar unutrašnjih djela S. Pribičević uputio predsjedniku Narodnog vijeća BiH Atanasiju Šoli. U njemu se, između ostalog navodi: “Ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može rdavo i kobno djelovati na unutarnje odnose u zemlji i položaj u iniostranstvu. S toga vam preporučujem da odmah preduzmete najstrožije mjere da se ovakvi

potpuno blokiranje hercegovačko-crnogorske granice i hvatanje razbojničkih grupa u unutrašnjosti Crne Gore.⁵⁸ Plan je bio da vojna komponenta Jadranske divizijske oblasti blokira granicu, a da snage od 950 žandara unište odmetnike na crnogorskoj teritoriji. Iako zvaničnih izvještaja o toku i rezultatima akcije nema, na osnovu kasnijih dešavanja može se zaključiti da ona nije dala očekivane rezultate. S druge strane, u sklopu ove akcije uspješno je sprovedena zaštita stočara u područjima visokih planina, koji su do tada bili izloženi intenzivnom pljačkanju. U tu svrhu formirane su tzv. ljetne žandarmerijske ispostave na slijedećim područjima:⁵⁹

- u kotaru Gacko, na Zelengori, Kotlaničkom jezeru i Čemernom;
- u kotaru Foča, na Jablan-vrelu;
- u kotaru Bileća, na Baba-planini;
- u kotaru Konjic, u Umoljanima.

U cilju suzbijanja pljačke i terora aktuelna vlast je poduzela i aktivnosti na jačanju pravosudnih institucija. To je praktično značilo uvođenje prijekih sudova u onim mjestima gdje su se dešavali zločini. Na području Hercegovine prijeki sudovi su bili uvedeni u kotarevima: Gacko, Bileća, Nevesinje, Trebinje i Stolac. Međutim, rad ovih institucija nije bio od velike koristi. Pojedini sudovi nisu imali dovoljno kapaciteta, a neki su se ponašali manje-više indolentno prema pritužbama muslimana.

Podrobnijim uvidom u arhivsku građu može se primijetiti još jedna dimenzija komitskog djelovanja. Naime, često se u dokumentima mogu sresti podaci u kojima se vidi da pojedine komitske grupe agituju za povratak crnogorskog kralja Nikole, te da im u tome podršku daje država Italija. U Izvještaju iz 1919. godine navodi se slijedeće:⁶⁰

“U Crnoj Gori prilike su upravo strašne. Cijela zemlja je puna buntovnog elementa, koji vodi otvoreni gerilski rat s redovitim trupa-

slučajevi ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljački i da se svaki onaj koji bi slično preduzeo prema muslimanima najstrožije kazni”.

⁵⁸ ABIH, *fond ZV*, dok. br. 5995/19, Osiguranje granice prema Crnoj Gori, Sarajevo, 16. juni 1919, 1-4.

⁵⁹ *Isto*.

⁶⁰ ABIH, *fond ZV*, dok. br. 5828/19, Dopis Komande vojne policije IV Armijske oblasti u Zagrebu Zemaljskoj vladi u Sarajevu, Zagreb, 18. juni 1919.

ma. Nelegalne trupe podržava Italija u hrani, oružju i municiji. Gerilci tvrde da neće priznati dinastiju i režim (...)”.

Ovakvih i sličnih primjera ima i na područjima hercegovačkih srezova. Tako se navode podaci o komitskim napadima na srpsko stanovništvo u Nevesinju, Gacku, Trebinju i drugim mjestima, u kojima su stradale pristalice aktuelne vlasti.⁶¹

Zaključak

Dulje vrijeme je agrarno pitanje predstavljalo najtežu problematiku unutar socijalnog sektora i ključno političko pitanje u Bosni i Hercegovini. Ono je odražavalo ne samo privredne karakteristike bosanskohercegovačkog sela nego i međusobno isprepletene i snažno naglašene nacionalne i konfesionalne odnose. Uzimajući u obzir svu kompleksnost ovog pitanja, austrougarska vlast je njegovom rješavanju pristupala krajnje oprezno. U početku se otkupljivanje kmetskih selišta odvijalo uglavnom putem naslijeđenih osmanskih zakona iz oblasti agrara, da bi od 1912. godine ovo pitanje bilo u domenu *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*. U njemu je, kao i u osmanskim zakonima, bilo istaknuto da otkup kmetskih selišta može uslijediti samo na temelju dobrovoljnog sporazuma između vlasnika zemlje i kmeta. Na rješavanje agrarnog pitanja veliki utjecaj je imalo i prodiranje robnonovčanih odnosa u ruralnu sredinu. Ovaj proces dao je podsticaj odumiranju agrarnih odnosa na selu i njegovom približavanju urbanoj sredini. S druge strane, razvoj robnonovčanih odnosa prouzrokovao je raspadanje autohtone patrijarhalne porodice, što se neminovno odrazilo na usitnjavanje seoskog zemljoposjeda.

Prve godine monarhističke Jugoslavije bile su obilježene nastojanjem vladajućih krugova da sprovedu agrarnu reformu. U tom cilju doneseno je niz zakonskih akata i uredbi, poput *Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH* i *Uredbe o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH*, koje su imale za cilj likvidirati “feudalne odnose” na selu i dotadašnjeg čifčiju učiniti slobodnim vlasnikom zemlje koju

⁶¹ U Nevesinju se navode napadi na dvije srpske porodice kojima je zapriječeno smrću “ako nastave da podržavaju kralja Petra”. ABIH, *fond ZV*, dok. br. 7513/19, Telegram za Zemaljsku vladu u Sarajevu, Nevesinje, 16. august 1919. U Gacku su komite opljačkale nekoliko srpskih porodica, kojima su zaprijetili “da se mole Bogu da ozeleni gora pa će im oni pokazati čiju šajkaču na glavi nose”, te da će se vratiti i zauzeti cijelu Hercegovinu za kralja Nikolu. ABIH, *fond ZV*, dok. br. 5960/19, Stanje u opazanje u ovdašnjem vođu i pograničnim mjestima Crne Gore, Gacko, 17. april 1919.

obrađuje. Međutim, stvaranje Kraljevine SHS srpski seljaci su doživjeli kao priliku da energično i bez odgađanja riješe agrarno pitanje u svoju korist. Zbog toga su, još prije implementacije zakonskih akata u praksi, otkazivali hak i prisvajali zemlju koju su do tada držali pod zakupom. Također, često se dešavalo da su srpski seljaci upadali na beglučke posjede, gdje su pljačkali i terorizirali muslimanske zemljoposjednike. Ovakvim djelovanjem agrarno pitanje je dobilo novu i znatno radikalniju dimenziju, koja je u praksi sve više poprimala antimuslimanski karakter.

Krajem Prvog svjetskog rata na području Hercegovine, a posebno u pograničnom dijelu sa Crnom Gorom, bilo je primijetno djelovanje komitskih četa, koje su, manifestirajući ekstremni šovinizam prema muslimanskom stanovništvu, nasilnim putem mijenjale strukturu vlasništva nad zemljom. Aktuelna vlast je, u nastojanju da zavede red u državi, poduzimala određene napore koji su davali samo djelimične rezultate. To i jeste bio jedan od razloga što su se pojedine komitske grupe održale i aktivno djelovale sve do kraja 20-ih godina XX stoljeća ■

REALISATION OF AGRARIAN REFORM AND ACTIONS OF BRIGAND UNITS IN HERZEGOVINA AFTER WORLD WAR I

Adnan Velagić

Summary

For quite a while, the agrarian issue was the most complex and difficult social issue as well as the key political issue in Bosnia and Herzegovina. It reflected not only economic characteristics of rural Bosnia and Herzegovina, but also mutually intertwined relations, national and confessional in particular. Due to this reason, the Austro-Hungarian rule kept the Ottoman agrarian legislation in force until as late as 1912, i.e. until the adoption of the *Law on Optional Buy-off of Surfs*.

Immediately after the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in 1918, there were open efforts of the ruling circles to implement agrarian reform. A number of laws and by-laws were adopted for that purpose, all aimed at elimination of “feudal relations” in rural areas and at making *çift* tax payers exempt of this tax and free to tend to the land they had worked on. Although the government had promised the most proper implementation of the law and full respect of human and ownership rights, this process was carried out as a ruthless campaign and merci-

less repression of Muslim landowners. In the region of Herzegovina, and particularly along the border with Montenegro, there were violent campaigns undertaken by the units of brigands who demonstrated an extreme form of chauvinism against the Muslim population aimed at forcible change of the structure of land ownership. In an attempt to bring some order into the state, the authorities made certain, albeit partially successful, efforts ■